

Ders: Medikal Botanik**Süresi:** 1 Saat**Zamanı:** 1. Hafta**Öğretim Üyesi:** Prof. Dr. Sezai KAYA**İşlenecek Alt-başlıklar****Dersin tanıtımı****Bazı terimler-tanımlar****Giriş****Tanımlar****Bitki sayısı****Bitki hücresi ve yapısı****Bitkisel maddeler****Dersin Tanıtımı****Bitkilerin Anlatılması**

Tıbbi bitkiler hakkında bir sistem çerçevesinde aşağıdaki alt-başlıklarda bilgi verilecektir.

- Bilinen ismi (Türkçe, Latince, İngilizce)
- Diğer isimleri
- Aile (Türkçe ve Latince)
- Benzer türler
- Dağılım
- Kullanılan kısım/lar
- Anabileşenler (Etkin maddeler/Etkin unsurlar)
- Etki
- Kullanılma/Doz
- Dozaj şekli/Saklanma
- İstenmeyen etki/Uyarı
- Etkileşme
alt-başlıkları ile ilgili bilgiler verilecektir.
- Anlaşılmasının kolay olması için;
  - Veteriner Hekimlikte kullanılanlar
  - Beşeri Hekimlikte kullanılanlar
diye iki-alt grupta incelenecektir.

Bazı Terimler/Tanımlar**Acı:** Dildeki tat tomurcuklarını uyararak tükürük salgısını artırıcı.**Adet söktürücü** (Emenagog): Adet getirici/söktürücü/düzenleyici.**Agonist:** Aynı yönde etki yapma/yapan.**Ağrı kesici** (Analjezik): Yerel veya sistemik olarak ağrıyı kesici/yatıştırıcı/teskin edici.**Alerji önleyici** (Antialerjik): Alerjinin oluşumunu önleyici/alerji belirtilerini giderici/sağaltıcı.**Analeptik:** Solunumun hızı ve derinliğini artırıcı.**Anodin:** Ağrıyı hafifletici/yatıştırıcı.**Antagonist:** Aksi/ters yönde etki yapma/yapan.**Antelmintik:** İç parazitleri (yuvarlak, yassı kurtlar) öldürücü/uzaklaştırıcı.**Antibakteriyel:** Bakterilerin üremesini/gelişmesini engelleyici/öldürücü.

Antimikrobiyel: Bakteri, mantar, virüs gibi mikroorganizmaların üremesini/gelişmesini engelleyici/öldürücü.

Antiparaziter: Dış parazitlere (bit, pire, sinek, uyuz gibi) karşı etki.

Antiseptik: Yerel veya sistemik olarak mikroorganizmaların üremesini/gelişmesini engelleyici/öldürücü.

Aperient (Katarik, Pürgativ): Orta-şiddette sürgüne/ishale yol açıcı.

Aromatik: Hoş kokulu/Uçucu.

Ateş düşürücü (Antipiretik, Febrifuge): Yükselmiş vücut sıcaklığını normale düşürücü.

Bağışıklığı uyarıcı: Bağışıklık sisteminin herhangi bir kısmı etkileyerek vücut direncini artırıcı.

Bağışıklık düzenleyici/Uyarıcı: Bağışıklık sisteminin herhangi bir kısmını etkileyerek genellikle vücut direncini artırıcı/destekleyici. Bağışıklığı urana maddeler, özellikle üşütme/soğuk algınlığı olmak üzere, üst-solunum yolları hastalıklarında geniş şekilde kullanılır.

Balgam eritici (Mukolitik): Solunum yollarındaki balgamı eritici.

Balgam söktürücü (Ekspektoran, Mukokinetik): Solunum yollarındaki balgamın/mukusun çıkarılmasını kolaylaştırıcı.

Böcek öldürücü (İnsektisit): Uçan/yürüyen parazitleri öldürücü/üremesini engelleyici.

Büzüştürücü (Astrinjent): Mukoza ve salgılardaki proteinleri çöktürücü/koruyucu/teskin edici. Büzüştürücü etkisi olan maddeler fazla akıntılar, salgıları, sürgünü ve kanamayı azaltır/durdurur.

Cinsel istek artırıcı (Afrodizyak): Cinsel isteği/gücü artırıcı.

Çırpınma önleyici (Antikonvulsant): Aralıklı ve sürekli çırpınmaları giderici/önleyici.

Dağlayıcı/Yakıcı: Deri/mukozlar için yakıcı/dağlayıcı/kabuk oluşturuca.

Demüsent (Yumuşatıcı): Deride/mukozalarda yumuşatıcı/koruyucu/iyileşmeyi çabuklaştırıcı.

Drastik: Şiddetli sürgün/ishal yapıcı.

Emmenagog: Kadınlarda menstrual durumu teşvik edici; aybaşı kanamasına yol açmayı ve kızgınlık döngüsünü normalleştirmeyi ifade eder.

Endişe giderici: Gerilim ve benzeri durumları rahatlatıcı/giderici.

Etkin oksijen grupları: Hücre, doku, organlar için son derece zararlı süperoksit anyon grubu (O_2^*), singlet oksijen grubu ($^1O_2$), hidroksil grubu (HO^*) gibi etkin gruplar. Bu gruplar; vücutta hücre zarları (özellikle damar endotelleri olmak üzere), mitokondria ve endoplazmik retikulumda hasara, yangıya, doku ve organların yıpranmasına/erken yaşlanmasına sebep olurlar.

Fitoaleksin: Bitkilerde oluşan mantarlara etkili madde (savunma maddesi).

Galaktagog: Süt salgısını artırıcı.

Gaz söktürücü (Karminativ): Midedeki gazın geçirerek çıkarılmasını kolaylaştırıcı.

Gerilim (Stres): Çeşitli etkenlerin (fiziki, psişik, sosyal, kimyasal sebepler, yorgunluk, seyahat, taşıma, hastalık hali gibi) sebep olduğu vücut için zararlı durum.

Göğüs yumuşatıcı: Balgamın çıkarılmasının kolaylaşması, öksürüğün yatışması/önlenmesi ile oluşan etki.

İdrar artırıcı/Söktürücü: Böbrekler ve dolaşımı etkileyerek vücuttan su ve elektrolit çıkarılmasını artırıcı.

İştah açıcı (Aperatif): Çeşitli mekanizmalarla yemeyi/içmeyi artırıcı/sindirimi kolaylaştırıcı.

Kalp kuvvetlendirici (Kardiotonik): Kalp kasının kasılma gücünü ve kalp verimini artırıcı.

Kalp uyarıcı (Kardioanaleptik): Kalp kasının kasılmasını uyarıcı.

Kan basıncını düşürücü (Hipotansiv): Yükselmiş kan basıncını normale veya normalin altına düşürücü.

Kan kesici (Hemostatik): Kan akımını durdurucu/kesici.

Kan temizleyici (Alterativ/Depurativ/Zararsız kılıcı): Kan, lenfatik ve atılma (akciğer, karaciğer, böbrek, sindirim kanalı) ve yıkımlama (karaciğer gibi) sistemlerini etkileyip

zehirli/zararlı maddelerin/metabolitlerin/parçalanma ürünlerinin vücuttan atılmasını hızlandırıcı etki.

Karşı-irritant (Kounterirritant): Deride irkilti, kanlanma gibi akut yangı belirtilerine sebep olup kronik-ağrılarda iyileşmeyi hızlandırıcı.

Kaşıntı önleyici (Antipruritik): Kaşıntı önleyici/giderici.

Katartik (Aperient, Pürgativ): Orta-şiddette sürgün/ishal oluşturucu.

Keyif verici (Halusinojenik): Kişinin kendisini yalancı olarak iyi hissetmesi hali.

Koruyucu (Protektif): Karaciğer, böbrek, mide gibi organ/dokuları koruyucu.

Kusma kesici (Antiemetik): Merkezi/çevresel etki ile mide içeriğinin çıkarılmasını kesici/önleyici.

Kusturucu (Emetik): Merkezi/çevresel etki ile kusma yapıcı/mide içeriğinin çıkarılmasını sağlayıcı.

Laksativ: Dışkının hafif-ılımlı şekilde yumuşatılması ile oluşan sürgün/ishal.

Mide uyarıcı (Stomahik): Mide salgısını, hareketini, faaliyetini artırarak besin maddelerinin sindirimini kolaylaştırıcı.

Lipid peroksidasyon: Özellikle damar duvarları olmak üzere, doymamış yağ asiti içeren hücre zarlarında hasar yapıcı etki.

Midevi: Genellikle sindirimi kolaylaştırıcı (stomahik), mide koruyucu etki.

Mitojen: Bağışıklığı uyarıcı.

Öksürük kesici (Antitussiv): Öksürük kesici/yatıştırıcı.

Pıhtılaşmayı önleyici (Antikoagulant): Kanın pıhtılaşması ile ilgili olaylara müdahale ederek pıhtılaşmayı önleyici/kanama süresini uzatıcı.

Prokinetik: Midenin boşalmasını hızlandırıcı ve/veya boşalma süresini kısaltıcı.

Pürgativ (Aperient, Katartik): Orta-şiddette sürgün/ishal oluşturucu.

Rubefasient: Derideki kapillar damarları genişleterek kızarıklık oluşması.

Safra artırıcı (Koleretik): Karaciğerde safranin şekillenmesini uyarıcı.

Safra söktürücü (Kolagog, Kolekinetik): Önceden şekillenmiş safranin boşalmasını uyarıcı/kolaylaştırıcı.

Sakinleştirici: Yatıştırıcı/gevşetici.

Sindirimi kolaylaştırıcı (Digestiv): Çeşitli etkilere sindirimi kolaylaştırıcı/hızlandırıcı.

Solunum açıcı: Nefes alıp-vermeyi kolaylaştırıcı.

Spazm çözücü (Spazmolitik): Düz veya çizgili kaslardaki gerginliği azaltıcı/giderici.

Sürgün/ishal yapıcı: Çeşitli derecede dışkı kıvamını azaltıcı/dışkılama sıklığını artırıcı.

Sürgün/ishal önleyici: Dışkı kıvamını artırıcı/dışkılama sıklığını azaltıcı.

Stiptik: Damarları büzerek/daraltarak kan akımını azaltıcı/kanamayı kesici.

Taş eritici (Antilitik): İdrar yollarındaki taşın/taşların erimesini sağlayıcı/şekillenmesini yavaşlatıcı/şeklini küçültücü.

Terletici (Diaforetik): Terle sıvı/elektrolit kaybına yol açıcı.

Tonik (Kuvvetlendirici): Genel kuvvetlendirici/koruyucu/kuvvet verici (kalp, solunum, sinir sistemi, kan, karaciğer, uterus, safra kesesi gibi).

Tükürük salgısını artırıcı (Sialagog): Doğrudan (arekolin gibi) veya dolaylı (acı maddeler) etki ile tükürük salgısını artırıcı.

Uyarıcı/Analeptik (Stimulant): Genel canlanmaya/uyanıklık haline (solunum, dolaşım, sinir sistemi gibi) yol açıcı.

Uyku getirici: Uykuya yol açıcı/uyku getirici.

Uyum sağlayıcı (Adaptojen): Çeşitli gerilim (stres) faktörlerine (fiziksel, fizyolojik, kimyasal, biyolojik gibi) vücudun dayanıklılığının ve/veya uyumunun artırılması. Bu etki, hipotalamus-hipofiz-adrenal bez ekseninde oluşur. Gerilim; alarm, direnç ve tükenme diye bilinen 3 dönemden oluşur. Uyum sağlayıcı etkide amaç; gerilim halinde alarm dönemindeki tepkimelerin azaltılması, tükenme durumunun önlenmesi veya en azından geciktirilmesidir. Birincil (dış-savunma; deri, mukoza, mukus, enzimler gibi yapılar oluşturur) ve/veya ikincil (iç-savunma; makrofajlar, uyarılmış lenfositler, çok-çekirdekli akyuvarlar gibi hücreler aracılı) bağışıklığı güçlendiren/uyaran/ayarlayan maddelerin de benzer etkisi vardır. Flavonoidler,

tanenler, triterpenoidler, oksilipinler gibi maddelerin bu türden etkileri vardır. Bu maddeler; gerilime karışan bazı hormon (kortizol gibi), nöromedyatör (adrenalin gibi) gibi maddelerin etkilerini taklit ederek gerilimin zararlı etkilerini azaltır/önlerler.

Uyuşturucu (Narkotik): MSS'nin hafif yatışma halinden-derin uykuya-anesteziye kadar baskılanması hali.

Vesikant: Deride/mukozada irkiltiye/kanlanmaya/şişmeye (yangı) yol açıcı.

Yangı önleyici (Antiinflamatuvar): Yangının akut ve kronik belirtilerini (ağrı, kızarıklık, ödem, şişlik gibi) önleyici/giderici.

Yara iyileştirici (Vulnerary): Deri vb yerlerde yara iyileşmesini hızlandırıcı.

Yatıştırıcı: Sakinleştirici/rahatlatıcı.

Yavru atıcı (Abortiv): Uterus kaslarını/hormonal durumu etkileyerek yavrunun atılmasını kolaylaştırıcı/teşvik edici.

Yumuşatıcı (Emollient/Demulsent): Deride/mukoz zarlarda yumuşatıcı/koruyucu/iyileşmeyi çabuklaştırıcı.

Yükseltgenmeyi önleyici (Antioksidan): Doku/organlarda etkin grupların (özellikle oksijen grupları) şekillenmesini/etkilerini (hücre zarı/doku/organ hasarı/yaşlanması gibi) önleyici/giderici. Yükseltgenmeyi önleyici bitkiler/maddelerin aynı zamanda tümör/kanser önleyici etkileri de vardır.

Giriş

- Tıbbi botanik; tıbbi bitkiler ve bitkisel maddelerle ilgilenir.
- İlgi alanı;
  - Tıbbi bitkiler,
  - Kullanılan kısımları,
  - Etkin maddeleri/madde grupları,
  - Canlıya (insan, hayvan) veya doku/organ sistemlerine etkileri oluşturur.
- Tıbbi Botanik yerine, anlam ve kapsam bakımından aralarında az-çok fark olmakla beraber;
  - Tıbbi Bitkiler,
  - Ot Tıbbi,
  - Bitkisel Tıp,
  - Bitkisel Sağaltım gibi terimler daha çok kullanılmaktadır.
- Ot Tıbbi ve Bitkisel Tıp terimleri-....., halk ilacı olarak tanımlanmıştır.
- Bu sahadaki bilimsel gelişmeler sonucu bugün Tıbbi Bitkiler ve/veya Bitkisel Sağaltım terimleri daha çok kullanılmaktadır.
  - Güncel olarak bu terimler; hastalıklardan korunmak veya tedaviyi desteklemek için;
    - Tıbbi bitkilerden ve/veya
    - Etkin maddelerini taşıyan kısımlarından veya
    - Bir işlemle elde edilmiş ürünlerden hazırlanmış standardize ilaç şekillerinin (kapsül, tablet, tentür gibi) kullanılmasını ifade eder.

Tanımlar

Tıbbi botanikte kullanılan bitkisel maddeler; bitkisel ilaç, bitkisel drog, bitkisel drog preparatı, bitkisel tıbbi ürün gibi çeşitli terimlerle ifade edilir.

Bitkisel ilaç/lar

- Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından bitkisel ilaç/lar; bitkilerin;
  - Çiçek, kabuk (meyve-kök-gövde kabuğu), kök, meyve, tohum, yaprak gibi kısımlar (bitkisel droglar) veya
  - Bu kısımlardan hazırlanan özütler (sulu-özüt, alkollü-özüt gibi) ya da

- Bitkilerden çeşitli işlemlerle (yaralama, damıtma, sıkma gibi) elde edilen maddeler (balsam, oleoreçine, reçine, sabit yağ, uçucu yağ gibi) olarak tanımlanmıştır.
- Bitki parçaları, ham veya saflaştırılmış özütlerle hazırlanan ilaçlar (kapsül, toz, tablet gibi) bitkisel ilaç kapsamındadır.

Bitkisel drog/lar

- Bitki kaynaklı hammaddelerdir.
- Bitkisel droglar; tıbbi bir bitkinin sağaltım için kullanılan;
  - İşlem görmemiş kısımlarını (çiçek, kabuk, kök, meyve, tohum, yaprak, yumru gibi),
  - Özel bir işleme tabi tutulmamış salgılarını (balsam, lateks, oleoreçine, özsu, reçine, sabit yağ gibi) kapsar.

Bitkisel preparat/lar

- Bitkisel droglardan çeşitli işlemlerle (damıtma, infüzyon, maserasyon, özütleme gibi) elde edilen ufalanmış veya toz edilmiş bitkisel ilaç maddeleri (özsu, özüt, sabit yağ, tentür, toz, uçucu yağ gibi) ifade eder.

Bitkisel tıbbi ürün/ler

- Etkin maddeleri;
  - Bir veya daha çok bitkisel drogun veya bitkisel drog preparatının karışımından oluşan,
  - Belirli bir kullanım yerine yönelik olarak uygun farmasötik şekilde hazırlanmış,
  - Uygun bir dozajda kullanılan tıbbi ürünlerdir.
- Bitkisel ilaç/lar da bu kapsamda değerlendirilir.

Takviye edici gıda/lar (Takviye Edici Gıdalar Yönetmeliği; 02.05.2013 tarih, 28635 sayılı RG); Tanımlar-Madde 4/h)

- Normal beslenmeyi takviye etmek amacıyla;
  - Vitamin, mineral, protein, karbonhidrat, lif, yağ asidi, aminoasit gibi besin öğelerinin veya
  - Bunların dışında besleyici veya fizyolojik etkileri bulunan bitki, bitkisel ve hayvansal maddeler, biyoaktif maddeler gibi maddelerin yoğunlaştırılmış veya özütlerinin tek başına veya karışımlarının,
  - Kapsül, tablet, pastil, tek kullanımlık toz paket, sıvı ampul, damlalıklı şişe ve diğer benzeri sıvı veya toz şekillerde hazırlanarak günlük alım dozu belirlenmiş ürünlerdir.

Bitki sayısı

- Dünya'da 500.000'i tanımlanmış 1.000.000 dolayında bitki türü vardır.
- Türkiye bitki çeşitliliği ve sayısı bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden birisidir.
  - Türkiye'de 12.000 dolayında bitki türü vardır; bunların 4000 kadarı sadece ülkemizde yetişmektedir (endemik bitki).
  - Sınırları belirli, dar bir alanda (birkaç m² ile bir ülke olabilir; ama, genellikle bölgesel veya daha dar bir alan kabul edilir) yayılış gösteriyorsa o bitkiye **endemik bitki** (yerli bitki) adı verilir.
  - Avrupa kıt'asının tamamında 12.000 dolayında bitki türü yetişmektedir.

Bitki hücresi ve yapısı

- Hayvan ve bitki hücrelerinin, birbirlerine benzerlikleri yanında, aralarından önemli farklar da vardır.
- Tüm hayvan ve bitki hücrelerinde ortak olarak stoplazmik zar, çekirdek, mitokondria, ribozom, peroksizom, endoplazmik retikulum, golgi cihazı gibi hücre-içi organeller vardır.
- Hücre duvarı, plastidler, vakuoller ve kanallar bitkileri hayvan hücrelerinden ayıran en önemli yapılardır.

Bitkisel maddeler (Birincil ve ikincil ürünler)

- Bitkilerde hazırlanan maddeler (metabolitler, ürünler) **birincil-** ve **ikincil-maddeler** diye ikiye ayrılırlar.
- Bitkiler; ışık, su, azot, fosfor, kükürt gibi temel maddeleri kullanarak karbonhidratlar, amino asitler, proteinler, yağlar gibi **birincil maddeleri** (birincil ürünler) oluştururlar; bunlar, beslenme yönünden önemlidir.
- Bunlardan hareketle hazırlanan alkaloidler, fenoller, flavonoidler, glikozidler, saponinler, steroller, tanenler, terpenoidler, uçucu yağlar gibi maddeler de **ikincil maddeler** (ikincil ürünler, metabolitler) diye bilinirler.
- Bitkilerde >100.000 ikincil maddenin hazırlandığı sanılmaktadır.
  - Bunların 30.000 kadarı ortamdan ayrılmış, tanımı yapılmış ve özellikleri (fiziksel, kimyasal gibi) belirlenmiştir.
  - Sayı olarak bitkilerdeki etkin maddelerin ilk sırasında terpenoidler, ikinci sırasında alkaloidler bulunur.
    - Karbonhidratlardan hareketle ikincil maddelerin çoğu 3-4-ana yolla hazırlanır
    - Anayollar/başlangıç maddeleri ve bunlardan hareketle oluşan ikincil madde gruplarının başlıcaları aşağıdaki gibidir.
      - **Asetil-CoA**: Amino asitler, lipidler gibi
      - **Mevalonik asit yolu**: Fitosteroller, saponinler, terpenoidler
      - **Sinnamik asit yolu**: Çeşitli fenolik maddeler (flavonoidler, kondense tanenler, lignanlar, kumarinler gibi)
      - **Şikimik asit yolu**: Çözünbilir tanenler, sinnamik asit türevleri, lignanlar, alkaloidler
      - **Amino asitler** (Özellikle fenilalanin, lizin, ornitin, tirozin, triptofan): Alkaloidler.